

ЛИНГВИСТИКА LINGUISTICS

[https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-1\(1\)-1](https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-1(1)-1)
FTAMP: 16.21.33

Г.Б. Саганаева

Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А
ORCID: 0000-0003-1538-5348
e-mail: gulnursaganaeva@gmail.com

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ «ӘДІЛ-МАРИЯ» РОМАНЫНДАҒЫ СӨЙЛЕМДІК ҚОЛДАНЫСТАР

Аңдатпа. Мақала Абай дәстүрін жалғастырушы, өзіндік жазу стилімен, философиялық толғамдарымен ерекшеленетін қаламгер Шәкәрім Құдайбердіұлының «Әділ-Мария» романындағы сөйлемдік қолданыстарды талдауға арналған. Қазақ лингвистикасында Шәкәрім шығармаларының тілі зерттелген ғылыми еңбектер саусақпен санарлық және дені ақынның өлеңдерін зерделеуге арналған. Ал «қайғылы роман» деп аталған «Әділ-Мария» атты прозалық туындысының тілдік ерекшеліктері, соның ішінде оның сөйлемдік қолданыстары зерттеу нысанына айналмаған. Зерттеу мақсаты – романдағы сөйлемдерді айтылу мақсатына қарай түрлері бойынша топтау, кейіпкер тілі мен автор стилін айқындаудағы ерекшеліктерін саралау. Талдау барысында негізге қазақ тіл біліміндегі негізгі ғылыми теориялық еңбектер басшылыққа алынып, хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті сөйлем түрлері бойынша тілдік бірліктер қарастырылды. XX ғасыр басындағы қазақ тұрмысын шынайы бейнелеген шығарма тілінің, авторлық сөйлемдік қолданыстарды зерделеуде сипаттамалы, түсіндіру, лексика-семантикалық әдістер т.б. қолданылды. Зерттеу нәтижелерін жоғары оқу орындарында оқытылатын «Тіл біліміне кіріспе», «Қазақ тілінің синтаксисі», «Көркем мәтінге лингвистикалық талдау» пәндерін оқыту барысында және таңдау пәні ретінде оқытылатын «Шәкәрімтану», «Қазақ әдеби тілінің тарихы» сабақтарында қолдануға болады. Мақала филологтарға, қазақ тілінің зерттелуіне, Шәкәрім шығармашылығына қызығушылық танытатын көпшілік қауымға арналған.

Тірек сөздер: Шәкәрім тілі, «Әділ-Мария» романының тілі, сөйлемдік қолданыстар, «қайғылы роман», сөйлемнің айтылу мақсатына қарай түрлері.

Кіріспе

Ұлы Абайдың дәстүрін жалғастырып қана қоймай, жан-жақты дамытқан талантты шәкірттерінің бірі Шәкәрім Құдайбердіұлының мұрасы – адамдық, адалдық, ынсап сияқты қасиеттерді ту етіп көтеретін қазақ дүниетанымының айнасы іспеттес. Өз шығармаларында ол өзі өмір сүрген заманның тынысын танытып, қазақ тұрмысы мен салт-дәстүрін қазақ даласының табиғатымен астастыра суреттеді, қазақ тілі, әдебиеті мен мәдениетінің дамуына өлшеусіз үлес қосты. Демек, қазақ әдебиетінде ойшыл ақын, жазушы, аудармашы ретінде өзіндік орны бар Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларының тілін зерттеу арқылы сол замандағы қазақ әдеби тілінің айқын көрінісін танып қана қоймай, қаламгердің өзіндік тілдік қолданыстарын анықтау мүмкіндігіне ие боламыз. Әсіресе, Шәкәрімнің прозалық шығармаларының тілін зерттеген еңбектер жоқтың қасы, соның ішінде сөйлемдік қолданыстар ерекшеліктерін, яғни сөйлемдердің синтаксистік құрылысы, олардың мақсаттық түрлері т.б. сияқты мәселелер қарастырылған зерттеу жұмыстары жоқ дерлік.

Шәкәрімнің проза жанрында жазған туындылары саусақпен санарлық, солардың ішінде қазақ даласындағы әділетсіздікті суреттеген «Әділ-Мария» романының тілін зерттеу – бүгінгі өзекті мәселелердің бірі. Сөйлем – негізгі ең кіші коммуникативтік синтаксистік бірлік. Демек, Шәкәрімнің «Әділ-Мария» романындағы сөйлемдік қолданыстарды талдау, яғни сөйлемдерді айтылу мақсатына қарай топтау арқылы қаламгердің өзіндік стилін таныту, қазақ әдеби тілін дамытуға, нығайтуға қосқан үлесін бағамдау мақсаты айқындалады. Жұмыстың практикалық маңыздылығы ретінде Шәкәрімнің сөйлем құру ерекшеліктерін танып қана қоймай, сонымен қатар XX ғасыр басындағы қолданылған сөйлеу нормаларын айқындау, романнан көрініс

тапқан ұлттық салт-сана сипатын ашуды және бір ғасыр бұрын қолданылған сөйлемдік қолданыстардың қазір де тілдік қолданыста орын алатынын бағамдауды атауға болады.

Материалдар мен әдістер

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Әділ-Мария» шығармасы [1] – ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамын, ондағы шиеленісті ғашықтар өмірі арқылы ашқан «қайғылы роман». 1925 жылы жазылғанмен, оқырманына тек 1988 жылы жеткен роман көлемі жағынан үлкен емес, бар-жоғы 47 беттен тұрады.

Роман өткен ғасыр басындағы, дәлірек айтқанда, автордың өзі көрсеткендей, 1911 жылы Шыңғыстау бөктерінде орналасқан қазақ ауылында орын алған бір оқиға желісіне құрылған. Туындыда қазақ тұрмысы бейнеленгендіктен, қазақ қоғамына тән салт-дәстүр, әлеуметтік тартыс, теңсіздік сипатталатын көріністер аз емес. Мысал ретінде қыз айттыру, ұрын бару, жайлауға көшу, түс жору, болыс сайлауын т.б. атауға болады. «Әділ-Мария» романының сол кезеңде жазылған шығармалардан басты айырмашылықтарының бірі – автордың әлеуметтік теңсіздік тақырыбына басқа қырынан келуі, яғни бір-біріне ғашық екі жастың қосылуына кедергі ретінде әке-шеше келісімінің болмауы, қалың малдың төленбеуі, қыздың басқа адамға айттырылуы сияқты сол заманда кеңінен таралған себептер емес, үшінші жақтың арам пиғылы. Бұл тарап әлеуметтік тұрғыдан жоғары, қолында билігі бар болыс баласы Еркінбек бейнесінде берілген. Сонымен бірге шығармада қазіргі уақытта да «өзектілігін» жоғалтпаған жемқорлық, билік пен ақша күшін пайдаланып, өтірік жала жабу сияқты маңызды әлеуметтік мәселелер көтерілген. Романның негізгі өзегі – Шәкәрімнің шығармашылығына тән басты лейтмотив – адам тағдыры, адамгершілік пен арлылық.

Шәкәрім шығармашылығы ақталғаннан бері туындылары әдеби, тілдік, мәдени, философиялық т.б. тұрғыдан да зерттеу нысанына айналды және зерттеу жалғасуда. Ғалымдар Қ. Мұхамедханов, Ә. Тәжібаев, Ш. Сәтбаева, М. Мағауин, Ш. Елеуқенов, Р. Нұрғалиев, Б. Әбдіғазиев, А. Қыраубаева, Б. Майтанов т.б. Шәкәрім шығармашылығын әдеби-теориялық жағынан зерделеу арқылы танытуға зор үлес қосты, құнды ғылыми еңбектер жазды. Мәселен, ғалым Б. Әбілқасымұлы өз зерттеуінде «Әділ-Мария» романында фольклорлық шығармаларға тән дәстүрлі баяндау түрлерінің кездесетініне тоқталып, олардың ерекшелігі ретінде туындының ішкі динамикасын ширатуын, жандандыруын атап көрсетеді [2].

Ал Шәкәрім шығармаларының тілі талданған іргелі еңбектердің бірі – профессор Б.Қ.Момынованың «Шәкәрім поэзиясының тілі» (лексика-функционалды ракурс) монографиясы. Зерттеу мақсаты, ғалымның өз сөзімен айтсақ, «... ойшыл ақынды қазақ әдеби тіліндегі жазба дәстүрді алға апарып, әдеби тілдегі функционалды стильдік тармақтарды дамытып, әдеби тіл нормаларының қалыптасуына атсалысқан шығармашылық иесі ретінде және өзіндік идиостилі бар тілдік тұлға ретінде тану және таныту» [3]. Тілші ғалымдардың Шәкәрімнің даралығын танытатын ғылыми ізденістері мақала ретінде де жарияланып, Шәкәрімтану кеңістігін кеңейтуде.

А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, М. Балақаев, Р. Әмір, Т. Сайрамбаев, А. Аблақов, М. Серғалиев, Ж. Жакупов, З. Ерназарова, С. Әлісжанов т.б. ғалымдар еңбектері қазақ тілі синтаксисін құрылымдық, семантикалық, функционалды-коммуникативтік т.б. қырынан қарастырып, ғылыми-теориялық негізін қалыптастырып, дамытқаны анық. Жалпы тіл білімінде синтаксистік ерекшеліктерді қарастыруда әр тілдің өзіндік құрылымдық, танымдық т.б. өзгешеліктері негізге алынатыны түсінікті [4]. Жалпы және қазақ тіл білімінде прозалық шығармалардың синтаксистік ерекшеліктерін қарастырған зерттеулер біршама және бағыттары да әрқилы. Соңғы кезде жарық көрген зерттеулерде де көркем шығармадағы жай [5] да, құрмалас сөйлемдерге түрлі бағытта талдау жасалынған [6].

Өз заманының үнін танытқан Шәкәрім Құдайбердіұлының «Әділ-Мария» романындағы сөйлемдік қолданыстарды талдау үшін алдымен қазақ тіліндегі сөйлемдердің мақсаттық түрлерін анықтауға қатысты кейбір ғалымдар пікіріне тоқталсақ.

Қазақ тіл білімінің атасы Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілінің сөйлемі мен оның жүйесі талданған «Тіл – құрал» (сөйлем жүйесі мен түрлері) еңбегінде «Айтылу түрлеріне қарай сөйлем төрт түрлі болады» [7] – деп көрсетіп, сұраулы, лепті, тілекті сөйлемдерді атайды да «сұраусыз, лепсіз, тілектіз айтылған сөйлемдердің бәрі жай сөйлем деп аталады» [7] – деген

пікір келтіреді, яғни ғалымның сол кезде сөйлемдерді жіктеуі қазіргі қазақ лингвистикасында орныққан бөліністен өзгереді. Қазір хабарлы сөйлем деп танылған сөйлем түрін А. Байтұрсынұлы жай сөйлем ретінде көрсетеді де, тілекті сөйлем атауы бүгінгі бұйрықты сөйлем орнына қолданылғанын көреміз.

Ғалым К. Аханов «Грамматика теориясының негіздері» еңбегінде сөйлемдерді алдымен хабар мақсатына қарай екі топқа топтайды да, оларға интонация қосу арқылы лепті сөйлем жасауға болатынын айтқан: «Хабардың мақсатына қарай сөйлемдер екі топқа бөлінеді: оның бірі – хабарлы сөйлемдер, екіншісі сұраулы сөйлемдер... Хабарлы сөйлем де, сұраулы сөйлем де қосымша интонациялық тәсілдер арқылы лепті сөйлемдерге айналады да, сөйлемдер эмоционалды-экспрессивті қасиетке ие болады» [8] – деген тұжырым жасайды.

Ал қазіргі қазақ әдеби тілінің фонетикалық, грамматикалық ерекшеліктері сипатталған «Қазақ грамматикасы» еңбегінде сөйлем айтылу мақсатына қарай төртке бөлінген. «Олар: хабарлы, сұраулы, бұйрықты және лепті сөйлемдер» [9]. Осы бөлініс біздің мақаламызға арқау болған Шәкәрімнің «қайғылы романындағы» сөйлемдік қолданыстарды талдауда басшылыққа алынды. Мақала барысында романдан келтірілген мысалдар Яндекс сайтында тұрған романның электронды нұсқасынан алынды [1].

Қазақ тілінің бейнелілігін, икемділігін танытатын шығармадағы сөйлемдік қолданыстар ерекшелігін ашу мақсатында мақалада сипаттау, түсіндіру, талдау әдістері пайдаланылды, сонымен бірге лексика-семантикалық әдістінде қолдану арқылы автордың өзіндік тілдік қолданыс ерекшеліктері бір қырынан анықталды. Зерттеу нысаны көркем шығарма болғандықтан, талдау барысында синтаксистік бірліктер негізінен семантикалық және құрылымдық аспектіде қарастырылды. Сондай-ақ қаламгердің өзіндік стильдік қолданысын, шығармадағы ұлтқа тән мінезді танытатын бірліктерді анықтауда функционалдық аспект де қолданылды. Солайша, романдағы сөйлемдік қолданыстар мүмкіндігінше статикалық қалыпта та, динамикалық тұрғыдан да қарастырылды.

Нәтижелер мен талқылау

Тілдегі сөйлемдік қолданыстарды талдау оның құрылымдық, стильдік, мағыналық ерекшеліктерін ашуға ықпал етеді. Шәкәрімнің «Әділ-Мария» романы прозалық туынды болғандықтан, ондағы авторлық баяндау, суреттеу, сипаттау мәндегі сөйлемдердің **хабарлы сөйлем** болатыны анық. Хабарлы сөйлемдердің қолданылу аясы кең екені белгілі, алайда романның сөйлемдік қолданыстары өзіндік ерекшеліктерімен сипатталады. Әсіресе суреттеу мәнді хабарлы сөйлемнің мағыналық тобына қатысты ерекшеліктер ұшырысады. Олар негізінен адамның көңіл-күйіне әсер ететін эпитет, теңеу, эмоционалды-экспрессивті мәнде жұмсалатын фразалық тіркестер түрінде келіп, белсенді қолданылған. Мысал ретінде шығарма басында автордың кәрі Шыңғыстауға қарата айтқан эмоцияға толы сөзін алуға болады: *Адам жерге ие болғаннан бері қарай сенің көрмегенің жоқ. Шыңғыс, Темір сияқты талай-талай сайып-қырандарды қолыңнан жөнелттің. Сенде талай адамның құмары қанып, қуанғаны да болды, жүрегі жанып, суалғаны да болды. Талай-талай талпынған жас жүрек мұратына да жетті. Талай бақытсыздың жарық күндей үміті үзіліп те кетті. Сенде неше түрлі ел дәурен сүріп, аң аулап, мал да бақты. Сенде талай-талай сабаздың қаны судай да ақты.*

Шыңғыстау – романда жай тау емес, ол автордың сырласатын, мұңын шағатын негізгі кейіпкерлердің бірі, сондықтан оған қарата айтылған бұл үзіндіде автор көңіл-күйін барынша ашатын көріктеуіш құралдарының кездесуі заңды да орынды. Мәселен, *құмары қану, мұратына жету, үміті үзілу, қаны судай ағу* т.б. сияқты халықтың санасына орныққан тілдік бірліктермен бірге *жүрегі жану, жас жүрек, жарық күндей үміт* сынды қаламгердің өзіндік қолданыстары сөйлемдегі экспрессивтілікті күшейтіп, суреттеу мәнді сөйлем әсерін еселей түскен. Осы мысалдардағы *жүрегі жану* тіркесі қазіргі қазақ тілінің тұрақты тіркестері жинақталған сөздікте «қуану, реніштен қатты толқу» [10] мағынасында түсіндіріледі. Семантикалық та, синтаксистік те валентілік тұрғысынан үйлесім тапқан бұл тіркестің Абай дәстүрін жалғастырушы Шәкәрім тілінде болуы заңды. Қазіргі уақытта бұл бейнелі тілдік қолданыстың тұрақты тіркестер қатарына енгендігі – автор шеберлігінің, тіркестің халық санасына орнығуының бір дәлелі.

Ал баяндау мәнді хабарлы сөйлемде іс-әрекеттің болған-болмағандығы, оның өту орны, мезгілі мен жайы хабарланатындығы белгілі. Шәкәрім Құдайбердіұлы өз романында хабарлану түріне басымдық берген. Мысалы: *Дәл сол күні Тасбұлақтағы бір ауылдың қараша үйлері бірбеткей қонған. Күнбатыс жақта оқшаулау боз үйдің сыртында бір-ақ қос бар. Боз үйдің оңтүстік жағындағы ұранқайдан дабырлаған бозбалалардың даусы шығады.* Мысалда ауылдың қашан, қайда, қалай қонғаны туралы ақпарат баяндалып, оқырманына ауыл суретін елестетеді.

Сонымен бірге болжалдық мәнде де жұмсалған хабарлы сөйлемдер де ұшырасады. Мәселен: *Әлі де арманыма жетіп, әжем мен Марияны көріп, Еркімбектен кегімді алып өлетін шығармын.* Науқас Әділдің алдағы өміріне үмітін сипаттайтын бұл болжал мәнді сөйлем басты кейіпкердің ішкі арпалысын айқын танытып тұр. Болжалдық мән *әлі де арманыма жетіп, өлетін шығармын* тілдік бірліктері арқылы көрініс тауып, модальділік мағынада жұмсалған. Бұл жердегі модальділік лексика-синтаксистік тәсіл арқылы жасалған.

Қазақ тіл білімінде **сұраулы сөйлемдердің** қойылған сұрақ түріне қатысты бірнеше түрі (ашық сұрақ (тура сұрақ), күмәнді сұрақ, қарсы сұрақ, риторикалық сұрақ) [9] бар екені белгілі. Шәкәрім Құдайбердіұлының романында олардың барлық түрі кездеседі. Мысалы:

- *Серікбай, сен кеше Зылиқа жеңгейге жолықтың ба?*

- *Анау арқандаулы ат кімдікі? – деді.*

- *Мына жігіт қай жігіт? – деді.*

- *Үлкен үйдегілерге Марияны білдірмей қайтіп алып шығасың?*

... - *Кімнің басы кімнің қанжығасында жүр? – деп, атына міне жөнелді* деген мысалдар ашық сұрақ түріне жатады. Ашық сұрақ ерекшелігі – негізінен диалогтарда кездесіп, сұраққа жауап алу мақсатында тікелей қойылатын, қолданыс жиілігі жоғары сұрақ түрі. Бұл сұрақтың қойған тұлға сөйлеуші жеткізіп тұрған ақпаратты толықтыру, кеңейту, нақтылау мақсатын көздейді.

Ал күмәнді сұраққа мына сөйлемдер мысал бола алады:

- *Қарағым, құрдас-еке, шыныңды айтшы? Кейде мені алдап ұмсындырып қоятын едің ғой, сондай қалжың қылып жүрсің бе?*

- *Өнім бе, түсім бе екен? – деп келіп, құшақтасып көрісті.*

Бұл сұрақ түрі белгісіз жайды анықтау мақсатында қойылып, сұраулық шылаулар мен *екен, шығар, ә, ау* сияқты сөздер арқылы жасалады.

Қарсы сұрақ өз атауы айтып тұрғандай, қойылған сұраққа сұрақпен жауап берілген кезде түзіледі. Мысалы:

Жәмила:

- *Ойбай-ау! Мұнымыз бола ма?*

Шешенбай:

- *Болмай қайтеді?..*

...*Еркімбек Шешенбайға:*

- *Жә, Шешенбай, не естіп, не білдің?*

Шешенбай:

- *Не білуші ем? Бірақ сендердей шірікті тырнағына алмайтын бір сұлу көрдім...*

Риторикалық сұраулы сөйлемдер жауап күту мақсатында емес, бір жайтты хабарлау үшін құрылатыны белгілі. Ерекшелігі ретінде сөйлемдегі эмоционалды-экспрессивтіліктің басымдылығын атауға болады. Демек, мұндай сөйлемдердің оқырмандарға әсерлілігі басым болып келеді. Романнан аталған сұраулы сөйлем түрін автордың Шыңғыстаумен сырласуынан анық аңғаруға болады:

Міне, осы көп дыбыстың бәрі қосылғанда қандай болды? Бұл дыбыс зор қаладағы әскер ойнатқан барабанға да, қосылып тартқан музыкаға да, сызылтып салған әнге де, мұңландырып салған жоқтауға да ұқсамайтын анық табиғаттың өз әні! Сонда сен, кәрі Шыңғыстау, беліңнен асқан елдің ойын білдің бе?

Бұл сөйлем түрі негізінен баяндауыштың кері мағынада жұмсалуды, сұраулық демеулік шылаулар мен есімдіктердің қолданысы арқылы жасалып, ерекше екпінмен айтылады.

Жалпы шығармада сұраулы сөйлемнің сұрау есімдіктері мен сұраулық шылаулар арқылы жасалған түрлері диалогтарда көп ұшырасады. Мәселен:

Әділ:

- Жә, Серікбай, кешке біздің қасымызға кім ереді?

Серікбай:

- Мына Мықтыбай ше?

Әділ:

- Жылқыны кім бағады?..

- Уәдесінде тұрмай, өз қалыңдығыңды өзіңнен аясын ба? Ойбай-ау! Мен Зылиқа жеңгей бізден аянады дейім бе?..

Сонымен бірге ауызша сөйлеу ерекшеліктерінің бір көрінісі ретінде **-ше** формалы сұраулы сөйлем түрлерін де жатқызуға болады.

Сөйлем құраудың басты белгілерінің бірі – интонация, оның маңыздылығы сөйлем мазмұнын ажыратудан анық байқалады. Сұраулы сөйлемдердің жасалуында оның амал-тәсілдік қызметі тіпті айқын көрінеді. Күрделі баяндауыш құрамында көмекші етістіктердің кездесуі, әсіресе *қайтеді, шығар, болар* сияқты сөздердің жұмсалуды сөйлемге сұраулық мән жамап, ерекше дауыс ырғағымен айтылуына себеп болады. Мысалы:

Зылиқа:

- Секе, бұл жолы қалжыңды қоя тұрсаң қайтеді? Аманишылық болса, күнгейде тағы бір келерсіңдер, сонда қалжыңдасарсыңдар...

...Үсен сасып қалып, аз ойланды да:

- Сайлау өткенше қоя тұрсаң қайтеді?- деді.

Шәкәрімнің туындысынан сұраулы сөйлемдерге қатысты келтірілген мысалдарды ғалым З. Базарбаеваның сөйлемдер интонациясының жіктелісі бойынша сараласақ, «сұраулы шылаулар арқылы жасалған сөйлемдер мағынасы мен құрылымына қарай жалпы сұрақ интонемасына жатады. Ал сұраулы есімдіктер арқылы жасалған сөйлемдер арнаулы сұрақ интонемасына ие болады» [9].

Бұйрықты сөйлем туралы алғашқы ғылыми түсінік Ахмет Байтұрсынұлының еңбегінде кездеседі. Ғалымның оны тілекті сөйлем деп көрсеткені белгілі. А. Байтұрсынұлы бұл сөйлем түріне: «Нәрсенің болғанын, істің істелгенін көңілі тілеген орында айтылатын сөйлем» деген анықтама беріп, «көңіл тілегі түрлі айтылады: 1) бұйрық түрде, 2) өтініш түрде, 3) үгіт (ақыл) түрде, 4) жай тілек (мұрат) түрде» [7] деген тұжырымға келеді.

Қазақ тіл білімінде бұйрықты сөйлем көп жылдар бойы лепті сөйлем құрамында қарастырылғаны белгілі. Бірақ оның «өзіне лайық міндеті мен атқарар қызметі және тілде қолданылу мүмкіндіктері бұйрықты сөйлемнің хабарлы және сұраулы сөйлемдер сияқты жеке-дара сөйлем екендігін толық дәлелдейді» [11].

Қазақ грамматикасында бұйрықты сөйлемдерді интонациялық ерекшеліктеріне қарай екі топқа жіктеп қарастырамыз. «Олардың біріншісі – орындалуға тиісті, жалтаруға болмайтын қатал бұйрық болса, екіншісі – тілек, қалау не сыпайы түрде айтылатын бұйрық» [9].

«Әділ-Мария» романы өз заманының әлеуметтік шиеленісін, тартысын суреттеген шығарма болғандықтан, кейіпкерлер тілінде бұйрықты сөйлемдердің аталған екі түрінің де кездесуі заңды. Мысалы:

1) II жақта бұйрық райда тұрған етістік тұлғасы нақты бұйрық формасын береді:

- Жұмысыңызды айтыңыз.

- Мінгіз, жылдам, мінгіз!

- Кет арман! Өзіңнің жүрген үйіңе бар!

- ... Қол қойыңыз!

Бұл бұйрықты сөйлемдер іс-әрекеттің жүзеге асуына, жалғастырылуына түрті болады.

2) Бұйрық райлы етістікке **-шы/-ші** қосымшасы жалғанып, тілек, қалау мағынасын береді:

- Шырағым, сен шыға тұршы, біз өзді-өзіміз ақылдасайық, - деген соң, Үсен тысқа шықты.

- Жаным, естіген-білгеніңді түгел айтшы...

3) Бұйрық райлы етістік III жақта келіп, тілек немесе ұран, шарт қою, талап ету мәнінде жұмсалады:

- *Қарақтарым, жолдарың болсын!*

- *Бұл ойы шын болса, әуелі менімен әкесінің алдында уәделесіп, дос болсын! Екінші, бұрынғы жесірімді алмаймын деп мені антымен нандырсын! Осы екеуі болмаса, мені әуре қылмасын!*

Бұйрықты сөйлемдердің катал бұйрықты түрі жоғары тонмен басталып, бәсеңдесе, тілек, қалай мәнді бұйрықты сөйлемдер интонациясы негізінен біркелкі тоналды деңгейде болады.

Шәкәрімнің романы – XX ғасыр басындағы қазақ ауылының тұрмысын, екі жас махаббаты мен әлеуметтік тартысты шынайы суреттеген туынды ретінде эмоционалды-экспрессивті сөздерге толы шығарма. Ендеше, айрықша интонацияға ие **лепті сөйлемдердің** романда жиі ұшырасауы орынды. Лепті сөйлемдер айтушының қуану, өкіну, қорқу, таңдану, сескену, құптау, сүйсіну, кекету т.б. сияқты эмоцияларын жеткізу үшін қолданылып, көтеріңкі дауыспен айтылатыны анық. Шығармадан мысалдар:

Үсенге Асан айтты:

- *Шырағым, сен артын ойламай, балалық қылдың-ау!.. Әкеміздің жолымен ара ағайын болып қана жүргеніміз жөн еді ғой!..*

Оны көрген Зылиха:

- *А, Құдай-ай, сақтай көр! Масқара болып, ұстап алып, бүлік шығармаса игі еді.*

Серікбай:

- *Қорықпа, жеңгей! Мықтыбай ұстатпайды. Жетсе де бір кісіге алғыза қоймас!*

Кейіпкерлердің мінез-құлқы, жағдайға байланысты психологиялық күйі олардың сөздерінен, репликаларынан айқын көрініс тауып отырады. Мысалы:

Еркімбек:

- *Мен сенің мұңыңа, тіпті нанбаймын. Басынан мені алдап, малымды алып, өз қолыңнан беріп жібердің!*

Үсен:

- *Ойбай-ау! Мына басымды көрші! Аналар болмаса, біреуіміз өлетін едік.*

Реплика түріндегі лепті сөйлемдер негізінен диалогтарда жауап ретінде жұмсалып, құрылымдық, мазмұндық жағынан да басқа сөйлем түрлерінен ерекшеленетіні белгілі. Мұндай сөйлемдер сөйлеушінің көңіл-күйін білдіріп, айтылған ойға байланысты оның түрлі реакцияларын танытады. «Қазақ грамматикасында» реплика сөйлемдер құрылысы жағынан екі топқа бөлініп қарастырылған: «1. Алдыңғы репликаның бір сөзін қайталау негізінде құралған сөйлемдер... 2. Алдыңғы репликадан қайталанған сөз бен тұрақты компонент ретіндегі сөзден құралатын сөйлемдер» [9]. Екінші топ өз ішінде жасалуына қарай сегіз түрге жіктеліп берілген.

Қазақ тіл білімінде реплика түріндегі лепті сөйлемдердің құрамы тұрақты түрлері де бар. Алайда бұл сөйлем түрлері талдауға алынған «Әділ-Мария» шығармасында ұшыраспайды, ал сөйлеу жағдаятына қарай құрамы өзгеріп отыратын мысалдар аз да болса кездеседі. Мысалы:

Әділ:

- *Тақсыр, болысымның қастығы ғой. Старшындардан сұрауға болмас па екен?*

Начальник:

- *Болмайды!*

Бұл мысал реплика түріндегі сөйлемдердің бірінші тобына жатады, яғни алдыңғы репликаның бір сөзі қайталанып, болымсыз тұлғада көсемше формасында жасалған.

Қорытынды

Шәкәрім Құдайбердіұлы өз романында екі жастың тағдыры арқылы қазақ қоғамындағы қайшылықты шынайы суреттеген. Трагедияға толы махаббатты әсерлі жеткізу мақсатында диалог, монолог, автордың кәрі Шыңғыстаумен сырласуы, психологиялық паралельдер, табиғат көрінісін т.б. шебер қолданып, кейіпкерлерін өз мінез-құлқына сай, жағдаятына қарай сөйлете алған. Қаламгердің ой-толғамдары, дүниетанымдық көзқарастары да роман өн бойынан анық аңғарылады.

Шығармадағы сөйлемдік қолданыстар сөйлемге танылған оның ең басты қызметі – коммуникативтік қызметті толық атқарады. Сонымен бірге романдағы сөйлемдердің экспрессивтік мағынасы да айтылу мақсатына қарай жіктелетін сөйлемнің барлық түрлеріне де тән екенін аңғаруға болады. Сөйлемдердің прагматикалық ерекшеліктері сұраулы мен бұйрықты сөйлем түрлерінде көрініс тауып, Шәкәрім романындағы сөйлем табиғатына тереңірек үңілуге мүмкіндік береді.

Қорыта келгенде, Шәкәрімнің «Әділ-Мария» романында қазіргі қазақ тіліндегі сөйлемдердің айтылу мақсатына қарай барлық түрлері кездеседі және бұл үлгілер өткен ғасырдың басындағы қазақ жазба әдеби тілінің айқын көрінісі ғана емес, Шәкәрім Құдайбердіұлының өзіндік стилі мен сөз қолданысын танытатын синтаксистік бірліктер ретінде де құнды.

Әдебиеттер

1. Құдайбердіұлы Ш. Әділ-Мария. <https://books.yandex.kz/books/L26Exhaa/impressions>
2. Әбдіғазизұлы Б. Шәкәрім әлемі. – Алматы: Паритет, 2008. – 408 б.
3. Момынова Б. Шәкәрім поэзиясының тілі (лексика-функционалды ракурс). – Алматы: Арыс, 2008. – 256 б.
4. Uzoqova M. Syntax. The study of the formation and structure of sentences // Ustozlar uchun, 60 (2), 2024. – P. 63-68.
5. Evha Nazalatus Sa'adiyah Sy. A syntactical analysis of simple sentences in kembang Babur // Journal of English Education and Applied Linguistics // <https://ojs.fkip.ummetro.ac.id/index.php/english/article/view/2112>
6. I Made J. The syntax analysis in relative clause found in the novel «The wonderful wizard of Oz» // International Journal of English Learning and Applied Linguistics (IJELAL) 3(1), 2022, – P. 20-29 // DOI: <http://dx.doi.org/10.21111/ijelal.v3i1.8318>
7. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл – құрал (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері) – Алматы: Ел-шежіре, 2013. Т.ІІІ: – 384 б.
8. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері: оқу құралы. – Алматы: Өлке, 2010. – 240 б.
9. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.
10. Смағұлова Г. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 398 б.
11. Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1998. – 510 б.

References

1. Kudayberdiuly Sh. Adil-Mariya [Adil-Maria]. – URL: [Yandex Books](https://books.yandex.kz/books/L26Exhaa/impressions) (in Kazakh)
2. Abdigaziuly B. Shakarim alemi [The World of Shakarim]. – Almaty: Raritet, 2008. – 408 p. (in Kazakh)
3. Momynova B. Shakarim poeziyasynyñ tili (leksika-funkcionaldy rakurs) [The Language of Shakarim's Poetry (Lexical-Functional Aspect)]. – Almaty: Arys, 2008. – 256 p. (in Kazakh)
4. Uzoqova M. Syntax. The study of the formation and structure of sentences // Ustozlar uchun. – 2024. – Vol. 60(2). – P. 63-68.
5. Evha Nazalatus Sa'adiyah Sy. A syntactical analysis of simple sentences in Kembang Babur // Journal of English Education and Applied Linguistics. – URL: [Journal article](https://ojs.fkip.ummetro.ac.id/index.php/english/article/view/2112)
6. I Made J. The syntax analysis in relative clause found in the novel «The Wonderful Wizard of Oz» // International Journal of English Learning and Applied Linguistics (IJELAL). – 2022. – Vol. 3(1). – P. 20-29.
7. Baitursynuly A. Alty tomdyk shygarmalar jinagy. Til – kural (kazak tili men oku-agartuga katysty enbekteri) [Six-volume collected works. Language Manual (Works Related to Kazakh Language and Education)]. – Almaty: El-shezhire, 2013. – T. III. – 384 p. (in Kazakh)
8. Akhanov K. Grammatika teoriyasynyn negizderi: oku kuraly [Fundamentals of Grammar Theory: textbook]. – Almaty: Olke, 2010. – 240 p. (in Kazakh)
9. Kazak grammatikasy. Fonetika, sozzhasam, morfologiya, sintaksis [Kazakh Grammar. Phonetics, Word Formation, Morphology, Syntax]. – Astana, 2002. – 784 p. (in Kazakh)
10. Smagulova G. Kazak tilinin frazeologiyalyk sozdigi [Phraseological Dictionary of the Kazakh Language]. – Almaty: Kazak universiteti, 2020. – 398 p. (in Kazakh)

11. Kazak tili. Entsiklopediya [Kazakh Language. Encyclopedia]. – Almaty: Kazakstan damu instituty, 1998. – 510 p. (in Kazakh)

Г.Б. Саганаева

Университет имени Шакарима города Семей,
071412, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20 А
ORCID: 0000-0003-1538-5348
e-mail: gulnursaganaeva@gmail.com

УПОТРЕБЛЕНИЯ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В РОМАНЕ «АДИЛЬ-МАРИЯ» ШАКАРИМА КУДАЙБЕРДИЕВА

Аннотация. Статья посвящена анализу употребления предложений в романе «Адиль-Мария» писателя Шакарима Кудайбердиева, продолжающего традиции Абая, и отличающегося оригинальным стилем письма и философскими мотивами. В казахской лингвистике существует небольшое количество научных трудов, посвященных изучению языка произведений Шакарима. Эти труды, в основном, посвящены исследованию стихотворений поэта. Однако, языковые особенности прозаического произведения «Адиль-Мария», получившего название «трагический роман», в том числе его употребление предложений, не были еще предметом исследования.

Цель исследования – группировка предложений в романе в зависимости от цели высказывания, определение особенностей языка персонажа и стиля автора. В ходе анализа в основу были положены основные научно-теоретические труды по казахскому языкознанию, рассмотрены языковые единицы в повествовательных, вопросительных, побудительных, восклицательных предложениях. При анализе языка произведения, авторского употребления предложений, реалистично отражающих казахскую жизнь начала XX века, использовались методы описания, объяснения, лексико-семантические методы и др. Результаты исследования могут быть использованы при изучении таких дисциплин, как «Введение в языкознание», «Синтаксис казахского языка», «Лингвистический анализ художественного текста», преподаваемых в вузах, и на занятиях по «Шакаримоведению», «Истории казахского литературного языка», изучаемых в качестве факультатива. Статья адресована филологам, широкой публике, интересующейся изучением казахского языка и творчеством Шакарима.

Ключевые слова: язык Шакарима, язык романа «Адиль-Мария», употребления предложений, «трагический роман», виды предложений по цели высказывания.

G.B. Saganayeva

Shakarim University of Semey,
071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20 A Glinka str.
ORCID: 0000-0003-1538-5348
e-mail: gulnursaganaeva@gmail.com

THE USE OF SENTENCES IN THE NOVEL «ADIL-MARIA» BY SHAKARIM KUDAIBERDIEV

Abstract. The article is devoted to the analysis of the use of sentences in the novel «Adil-Maria» by the writer Shakarim Kudaiberdiev, who continues the traditions of Abai and is distinguished by his original writing style and philosophical motives. In Kazakh linguistics, there is a small number of scientific works devoted to the study of the language of Shakarim's works. These works are mainly devoted to the study of the poet's poems. However, the linguistic features of the prose work «Adil-Maria», called the «tragic novel», including its use of sentences, have not yet been the subject of research. The purpose of the study is to group sentences in a novel depending on the purpose of the utterance, to determine the characteristics of the character's language and the author's style. During the analysis, the main scientific and theoretical works on Kazakh linguistics were used, linguistic units in declarative, exclamatory, imperative, interrogative sentences were considered. When analyzing the language of the work, the author's use of sentences that realistically reflect the Kazakh life of the early twentieth century, methods of description, explanation, lexico-semantic methods, etc. were used. The results of the research can be used in the study of such disciplines as «Introduction to linguistics», «Syntax of the Kazakh language», «Linguistic analysis of literary text», taught in universities, and in classes on «Shakarim studies», «History of the Kazakh literary language», studied as an elective. The article is addressed to philologists, the general public interested in the study of the Kazakh language and Shakarim's work.

Keywords: Shakarim language, the language of the novel «Adil-Maria», the use of sentences «tragic novel», types of sentences according to the purpose of utterance.

Автор туралы мәліметтер

Саганаева Гульнур Бейсембаевна – филология ғылымдарының кандидаты, «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ қазақ филологиясы және журналистика кафедрасының меңгерушісі, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: gulnursaganaeva@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1538-5348>.

Сведения об авторе

Саганаева Гульнур Бейсембаевна – кандидат филологических наук, заведующий кафедрой казахской филологии и журналистики НАО «Университет имени Шакарима города Семей», Республика Казахстан, Семей, e-mail: gulnursaganaeva@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1538-5348>.

Information about author

Gulnur Saganaeva – candidate of philological sciences, Head of the department of kazakh philology and journalism of the «Shakarim University of Semey» NJSC, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: gulnursaganaeva@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1538-5348>.

Редакцияға енуі 16.02.2025

Жариялауға қабылданды 25.03.2025

[https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-1\(1\)-2](https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-1(1)-2)
IRSTI: 16.21.29

B.A. Abdykhanova^{1*}, H. Stephanie²

¹Shakarim University of Semey city,

071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20 A Glinka street

²College of Education and Human Development of the University of Minnesota,
Minneapolis, USA

*ORCID: 0000-0001-8076-2336

*e-mail: abdychanovab@mail.ru

CULTURAL AND PHILOSOPHICAL DISCOURSE ON THE CONCEPT OF MANIPULATION

Abstract. The article is devoted to a variety of linguistic manipulation, a description of the work of discursive mechanisms of manipulative influence. The article presents the specific features of manipulative discourse, examines discursive manipulation in a broad and narrow sense, and characterizes its varieties. The author identifies and describes the linguistic means by which hidden psychological effects are carried out. The need for such a study is due to the socio-cultural situation, which provides a favorable basis for the use of various information technologies. Recently, language has been perceived not only as a means of communication, a system of verbal signs, but also as a way of interaction based on certain tactics and strategies. Since the flow of information from various sources is constantly growing, the phenomenon of manipulation is a very important object of study from the point of view of psycholinguistics and cultural studies. This paper also considers philosophical, ethical, and communicative implications of manipulative discourse, underlining its relevance in modern digital society.

Keywords: manipulation, Language consciousness, mass consciousness, language manipulation, manipulation technology.

Introduction

The main value of the 21st century today is information. The role of information has become more significant at the beginning of the 21st century than in the second half of the 20th century. The information shapes people's thinking. It is known that in this era, which has been called the information age, many countries are focusing on expanding the global information space prior to strengthening their armed forces.

The media and social networks form the standard of life and activity of modern man in the minds of the masses. They regulate the behavior and worldview of citizens and influence their